

ՀՈՂԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆԴԻԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Բոլորովին անկասկած է, որ մեր երկրի ամենաառաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող խնդիրների շարքում պէտք է դասեն նոքա, որոնք վերաբերում են հողի սեպհականութեան, տիրապետութեան, հողից և ջրից օգտուելու իրաւունքներին մեր երկրի գիւղական ազգաբնակութեան կողմից:

Այն բոլորը, ինչ վերաբերում է հողից օգտուելու իրաւունքներին, կազմում է այն, ինչ արդէն պատմութիւնից նւիրադործւած ագրարական կամ հողային խնդրի անունն է ստացել:

Հողային խնդիրը, բոլոր լուսաւորւած և յառաջադիմութեան շաւղի վերայ կանգնած ազգերի և պետութիւնների կեանքում, կազմել է քաղաքական, սօցիալական և տնտեսական զարգացման դրժւար լուծելի հանգոյցներից ամենակարեւորը: Հողային պայմանների օրէնսդրական կերպով կանոնաւորելու տարիները ամեն երկրում, ամեն մի պետութեան մէջ և ամեն ազգի համար՝ կազմել են նոյն այդ երկիրների, պետութիւնների և ազգերի պատմութեան մեծ էպօքները: Հռովմայեցոց ագրարական խնդիրները նոցա քաղաքական պատմութեան էջերի մէջ կարեւորագոյն տեղն են բռնում և մինչև անգամ միջնակարգ դպրոցների պատմութեան դասերին՝ մանուկներին յիշեցնում են Լիցինիուսի և Գրագքեան եղբայրների անունները՝ կից ագրարական կատաղի կռիւների հետ: Այն ազգերի պատմութիւնները, որոնք հետազօտւած են և գրւած, եւրոպացի ազգերի Միջին կուած դարերի պատմութիւնները, անհասկանալի կը լինէին առանց հողային հանգամանքների նոր կազմակերպութեան բացատրութեան: Մեզ աւելի մօտ ժամանակները, այն, ինչ կոչւում է նորագոյն դար, սկսեց յառաջադէմ ազգերի համար հողային կնճռոտ, բարդ, նոյն

91/4 416

իսկ վտանգաւոր խնդրի հրապարակ հանելովը և լուծելովը: Դորա համար պահանջեց մի ամբողջ գրականութիւն, մի ամբողջ նոր սերունդ, ընդունակ այդ խնդիրները բարձր տեսակետից ըմբռնելու և, վերջապէս, տէրութիւնների բուռն միջամտութիւնը՝ կարող և հեղինակաւոր ձեռքով անքակտելի համարւած հին կապերը քակելու, բացելու և նորը շինելու, նոր կազմակերպութիւն ստեղծելու համար:

Նոր հասարակութիւնները, այն, ինչ անուանուում է դարուս ոգին—իրանց ծնունդը առնում են հողային օրէնքների և նոցա հետ սերտ կապւած հասարակական կարգերի փոփոխելուց: Դոցա ամենքի մայրն է Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը 1789 թւականի, որի ուժգին զարկերից սթափւեց Ներոպան և որի ոգին մտաւ ու կերպարանափոխեց և՛ կարգ և՛ սովորութիւններ և՛ գաղափարներ: Այդ թւականին, օգոստոսի 4-ի գիշերը, որի մեծ յիշատակն է տօնւում այս տարի Պարիզում շնաշխարհիկ աշխարհահանդէսով, մեծակրշիւ րեֆորմների շարքում հրատարակեցին սկզբունքներ, որոնց զօրութիւնով վերացւեց գիւղացիների ճորտութիւնը, հողը ազատւեց կապանքներից՝ դառնալով մշակողների և պետութեան սեպհականութիւն, գիւղացին ազատւեց այն կապանքներից, որոնցով դարերը կապել էին նորան հողի և հողատէրերի հետ, ազատւեց մենաշնորհւած դասակարգերի իշխանութիւնից. և այդ ազատութիւնը կայանում էր նորանում, որ գիւղացին այնուհետեւ ճանաչւեց հպատակ միայն և միմիայն պետութեան: Դորանով է որ նա ձեռք բերեց քաղաքացիութիւն և դորանով իսկ՝ քաղաքացիական ամեն տեսակ իրաւունքներ, մի խօսքով՝ ազատութիւն:

Բայց այն, ինչ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը կատարեց մի գիշերում, նոյնը կատարւեց բոլոր եւրոպական երկիրներում 19-րդ դարու ընթացքում, սկսած ներկայ դարուս առաջին տասնեակից, կամաց-կամաց, առանց մեծ ցնցումների: Գերմանիայում, Աւստրիայում, Իտալիայում, Իսպանիայում և այլն, հողային նոր կազմակերպութիւնը պետական ամենաառաջնակարգ խնդիրն էր դարուս առաջին քառորդում. նա էր կազմում կենդրոնը բոլոր սօցիալական խնդիրների:

Նման շարժման հետեւեց Ռուսիան՝ բարձրացնելով ճորտութեան

վերացման և զիւղացիական հողատիրութեան խնդիրները, մինչև որ հողային խնդիրը հասունացաւ մինչ պետական ամենաառաջնակարգ խնդրի աստիճանը և, վերջապէս, իւր արժանաւոր լուծումն ստացաւ 1861 թւականի փետրւարի 19-ի առ միշտ յիշելի օրւայ օրէնքով, որի հրատարակումը նոր էպօք բացեց Ռուսիայի ներքին կեանքի և առհասարակ Ռուսիայի նոր հասարակական կեանքի համար:

Ռուսիայում տիրապետող դադափարները զիւղացու, աղնական կալւածատիրութեան և հողի տիրապետութեան և սեպհականութեան մասին—[Թէ փետրւարի 19-ից տասնեակ տարիներ առաջ և թէ այդ թւականից դէսը՝ իրանց անմիջական ազդեցութիւնը ունեցան Կովկասի և յատկապէս Անդրկովկասի, դորա հետ ուրեմն մեր երկրի հայկական-թուրքական նահանգների հողային խնդիրների վերաջ: Այն օրէնքները, որ տրւել են հողային պայմանները Անդրկովկասում կանոնաւորելու համար, արդիւնք են երկու տեսակ հոսանքների, որոնք տիրապետող էին Ռուսիայի կառավարչական շրջաններում: Դոցանից մէկը՝ բուն ռուսական հայեացքն էր, միւսը՝ նոր եւրոպական հայեացքն էր. և այդ երկու իրար հակասող հայեացքները իրանց ներկայացուցիչները ունեցան, բարձր կառավարչական շրջաններում, մեր երկրի հողային օրէնքները մշակելիս: Ընդհանուր եւրոպական հոսանքը այդպիսով միջոց դտաւ Ռուսիայի միջոցով իւր ալիքները ծփել նաև Անդրկովկասի եզրները և դորանով իսկ Անդրկովկասի հողային խնդիրը կապել ընդհանուր եւրոպական պատմութեան հետ:

Բայց արդեօք Կովկասում և յատկապէս Անդրկովկասում, որը մեր սրտին աւելի մօտ է, հողային խնդիրը լուծւե՞լ է նոյն պրինցիպներով, նոյն ձևերով, որպէս սկզբում Ֆրանսիայում, ապա եւրոպայի միւս երկիրներում և վերջերս Ռուսիայում: Պատասխանը սա է: Մեր երկրի այն մասում, որտեղ հողային հանգամանքները, զիւղացու դրութիւնը, հողատէրերի դասակարգը նման էին եւրոպականին և ռուսականին,—այնտեղ նաև հողային թեֆօրմը նման օրէնքներով կատարւեց: Դա է Վրաստանը, որտեղ կար ճորտութիւն, նման ռուսականին և որտեղ կար կալւածատիրութիւն, նման ռուսականին: Բայց մեր երկրի բոլոր մնացած նահանգներում, որտեղ դասա-

կարգերը և հողատիրութիւնը ներկայացնում էին ուրիշ պատկեր, այդտեղ հողային խնդիրը և դոցա հետ կից հողային բեֆորմները հետեւեցին այլ սկզբունքների, մէկը միւսին հակասող, անհաստատ, գրեթէ առանց որոշ ծրագրի, առանց կատարեալ գիտակցութեան, որպէս մի մոլթ աշխարհում, ուր միայն շոշափելով կարելի է մի որ և իցէ ճանապարհ գտնել:

Գիւղական կամ հողային այդ բեֆորմների էութիւնը մենք մի այլ անգամ կը ներկայացնենք մեր ընթերցողներին. բայց մի առ-
ժամանակ կանգ առնենք մի հանդամանքի վերայ, որի հասարակա-
կան կարեւորութիւնը ամենքը կը զգան:

Ահա այդ խոշոր հանգամանքը: — Երբ մի որ և իցէ կարգի բեֆորմ-
ներ մտցնուած են մի երկրում, նամանաւանդ բեֆորմներ, որոնք հիմ-
նայատակ կերպով յեղափոխում են հասարակական կարգը և շոշա-
փում մարդուս կարեւոր իրաւունքները, փոփոխում զանազան դասա-
կարգերի աւանդական փոխադարձ յարաբերութիւնները, այդ դէպ-
քերում, ամեն երկրում, որտեղ կայ հասարակաց կարծիք, որտեղ
կայ կատարեալ գիտակցութիւն լինելիք բեֆորմների համար, — այդ
բեֆորմների նախապատրաստողը լինում է ինքը հասարակութիւնը,
որի լուսաւոր ներկայացուցիչն է մամուլը: Ահա թէ ինչպէս ֆրան-
սիական հողային և նորա հետ կից ուրիշ կարեւոր բեֆորմները կապ-
ւած են ոչ միայն 1789 թւականի Ազգային ժողովի ներկայացուցիչ-
ների անունների հետ, այլ և 18 -րդ դարու ֆիլոսոֆայական, գրական և
նորաբողոք ըզրաքա-տնտեսական գրականութեան և նոցա երկարա-
շար փալլուն ներկայացուցիչների անունների հետ: Դոցա ջանքերով
է, որ լինելիք բեֆորմների ոգին, այսպէս ասած, դուրս կորզւեց ամ-
բոլի քողով ծածկւած միմունջներից, և տուեց նրանց կենդանու-
թիւն նաև բարձր հասարակութեան և կառավարչական շրջաններում,
դառնալով նոյն ինքը հասարակական խղճմտանք: Նոյնը կատար-
ւեց նաև Գերմանիայում, Աւստրիայում, թէպէտ և այդ երկիրնե-
րում կառավարիչները հասարակաց կարծիքից աւելի առաջ գնացին:
Ռուսիայում, 1861 թ. 19 փետրւարի մեծ օրէնքից առաջ, գրակա-
նութիւնը նախապատրաստել էր հասարակաց կարծիքը այդ մեծ

րեֆորմները ընդունելու համար: Նոյն այդ դրականութիւնն է՝ պուր-
լիցիստական, քաղաքա-սոստեսական և գրական, որ հասարակական
կազմակերպութեան նոր իդէալներ ստեղծեց, ստեղծեց մի նոր սե-
րունդ, որից և դուրս եկան ապագայ ռեֆորմի ծրագիրը մշակողներ,
երբ արդէն վաղուց և անդադար յայտնւած գաղափարները դար-
ձան ընդհանուր, մտան կառավարչական շրջանները և, շնորհիւ կայսր
Ալեքսանդր II.-ի, սոացան պետական օրէնքի ոյժ և զօրութիւն:

Բայց այդպէս էր արդեօք մեզանում, Կովկասում, մասնաւորա-
պէս Անդրկովկասում և այն էլ հայկական-թուրքական նահանգնե-
րում, երբ հողատիրութիւնը կանոնաւորելու խնդիրը տեղական
բարձր կառավարչութեան ուշադրութիւնը գրաւեց և երբ, բառա-
նական թւականներից սկսած, կենդրոնական կայսերական կառավա-
րութիւնը օրէնքներ սահմանեց մեր երկրի հողատիրութեան վերա-
բերեալ: Պատասխան.— Ոչ, ոչ և ոչ: Մի այնպիսի ժամանակ, երբ
վճռուում էին մեր երկրի ազգաբնակչութեան կենսական շահերին ա-
մենամօտ խնդիրները հողի սեպհականութեան, տիրապետութեան և
օգտելու իրաւունքների խնդիրները, հողատիրական և ոչ-հողատի-
րական, բայց երկրագործ գիւղացի ազգաբնակչութեան իրար հետ
ունենալիք յարաբերութիւնների արդարեւ ծանրալիչու, գրեթէ մահի
և կեանքի խնդիրները,—այդ ժամանակ մեզանում հասարակական
կարծիք ասած բանը քնած էր, քնած խորը մթութեան մէջ: Եւ
ոչ միայն հասարակական կարծիք չէր կար, այլ չէր կային հասարա-
կութիւնից դուրս եկած անհատներ անգամ, որոնք մեր երկրի հո-
ղային հանգամանքները ուսումնասիրութեան առարկայ դարձրած
լինէին և, որպէս այդպիսիներ, պաշտպան հանդիսանալին գիւղա-
կան ազգաբնակչութեան ամենքի սրտին մօտ շահերին:

Մեզանում հողային խնդիր կար միայն կառավարչական շրջան-
ների մէջ, բայց նա չէր կար մասսայի ինքնաձանաւութեան մէջ: Այն
օրէնքները, որ տրւեցին հողատիրութեան նկատմամբ, օրէնքները
1818, 1841, 1846, 1847 կամ 1852, 1861, 1867 և 1870
թւականներին, դոքա բղխած չէին ոչ գիւղացիների պահանջ-
մունքներից և ոչ էլ արդիւնք էին հասունացած հասարակաց
կարծիքի: Հայկական-թուրքական նահանգների նկատմամբ, հողա-
յին հանգամանքները ձանաչելու, բայց մանաւանդ նոցա վերա-

ստեղծելու ու կանոնադրութիւն տալու խնդիրը յարուցւեցին կառավարչական շրջանների մէջ: Հողային պայմանները վատ էին, անկանոն, և մութը. մասսան այդ զգում էր, զիտէր. բայց նա, քաղաքացիական զղացումից զուրկ այդ մասսան, չը գիտէր թէ դորանից կարող էր խնդիր ծաղել: Ուրեմն խնդիր ծաղեցնելու բոլոր անհրաժեշտ պայմանները կային, բայց խնդիրը ինքը չը կար մասսայի ինքնաճանաչութեան մէջ: Ահա՛ ինչու մենք կարող ենք պնդել, որ այն օրէնքները որ տրւեցին հայկական-թուրքական նահանգներին հողատիրութեան վերաբերեալ, հողային ընթերցանները ոչ թէ մասսայի պահանջն էր, այլ տէրութեան: Հողատիրութեան վերաբերեալ բազմաթիւ խնդիրների մասին մեզանում չը կար ոչ միայն հասունացած, այլ և առհասարակ ոչ մի հասարակաց կարծիք: Վատարւած ընթերցանները արդիւնք էին տէրութեան բոլորովին հասկանալի, իրաւացի և բնական պահանջին՝ մի այնպիսի խնդիր, որպիսին է հողի խնդիրը, պարզւած, կանոնադրւած և, վերջապէս, մի որ և է օրէնսդրական կարգի տակ մտցրած տեսնել:

Այն ժամանակից ի վեր, այն է 1841-ից, երբ ուսաց կառավարութիւնը մտցրեց քաղաքացիական կառավարչութիւնը Անդրկովկասում, բնականաբար պէտք զգացւեց նաև հողատիրութիւնը հաստատել օրէնսդրական կերպով: Այդ մի պահանջ է, որ ամեն մի բարեկարգ տէրութիւն պէտք է զգար, որովհետև անձանցիկ հանգամանքների մէջ երկիր կառավարել և գործունէութիւն սկսել անհնարին է մի պետութեան համար, որը ուզում է զիտակցութիւն մտցնել կառավարչական գործի մէջ:

Բայց մեր մատնանիշ արած հանգամանքը սա է, որ կառավարութեան այդ ցանկալի ընթերցանների գործի համար տեղային ազգաբնակչութիւնը ոչ մի օգնութիւն չ'արաւ կառավարութեան: Խնդիրը ուսումնասիրելու համար, կառավարութիւնը չէր կարող դիմել ոչ տեղային գրականութեան և ոչ էլ տեղային մարդկանց, որոնք յայտնի և հեղինակաւոր կարծիք կարող լինէին յայտնել տեղային հանգամանքների մասին: Ոչ կայ և ոչ էլ կար մեզանում, այդ ժամանակները, հասարակական կարծիքի մի որ և է կարևոր և հեղինակաւոր օրդան, որը ունենար որոշ քաղաքականութիւն, որոշ սկզբունքներ և իւր հեղինակութիւնով տար կառավարչական գործին որ և է ուղ-

դուժին՝ առանց փաստաբանների մնացած ազգաբնակույթեան մեծամասնութեան շահերի օգտին:

Ահա ինչու, երբ հողային ընթացիկները մտնելու էին մեր երկրում, նոցա էութեան և բնակչութեան մասին ոչ ոք ոչինչ չը գիտէր, և նոյն իսկ կառավարութիւնը, որի միակ նախաձեռնութիւնով և դրդեցին ու յարուցեցին և քննեցին ու օրէնքի տակ մտցրեցին այդ խնդիրները, ինքն ևս որոշ ծրագիր չ'ունէր ընթացիկներ մտնելու ժամանակ: Բոլոր վիճաբանութիւնները, որ տեղի ունեցան թէ ստորին և թէ բարձրագոյն կառավարչական շրջաններում մեր երկրում հողային ընթացիկները մտնելու համար, մնացին անյայտ ընդհանրութիւնից, և ոչ միայն ընդհանրութիւնից, այլ և նոյն իսկ մեր երկրի ինտելիգենտ դասակարգից: Բայց փաստ է, որ այն ինտելիգենտ դասակարգն էլ չը կար մեզանում, որին մատչելի լինէին այդքան առաջնակարգ ընթացիկների բարձր պետական նշանակութիւնը:

Դորա մէջ է թաղնաւած այն տարօրինակ երևոյթի զաղտնիքը՝ թէ ինչու հողային ընթացիկները ամեն առաջադէմ երկրում կազմում են առ միշտ յիշելի թւականներ, մինչդեռ մեզանում հողային օրէնքները, որ տրւեցին այս դարու ընթացքում, ուռնաց տիրապետութիւնից յետոյ, այդ օրէնքները, ասում ենք, մասսայի ճանաչութեան մէջ ոչ միայն պատմական էպօքների տպաւորութիւնը չեն թողած, այլ նոյն իսկ լուսաւոր դասակարգից մնացած են գրեթէ անյայտ: Դա մի փաստ է, անհերքելի փաստ, որ Անդրկովկասեան հողային օրէնքների, ուրեմն և հողային խնդիրների հետ մեր նոյն իսկ ընթերցող հասարակութիւնը ծանօթութիւն չ'ունի, իսկ շատերը, շատ շատերը չը գիտեն անգամ թէ այդպիսի օրէնքներ կան և թէ ինչումն են նոքա կայանում:

Ինչ է մեր ասածը: Մեր ասածը այն է, որ հողային օրէնքները, որ տրւեցին հայկական-թուրքական նահանգների համար, չը բղխեցին ոչ մի ընդհանուր հոսանքից և չը հիմնեցին գրական-ուսումնական հետազօտութիւնների վերայ. գիւղացիները չ'ունեցան տեղական օրգաններ իրանց դատը պաշտպանելու համար, և եթէ, որպէս մենք ներքեւ կը տեսնենք, ունեցան իրանց դատը զօրեղ կերպով պաշտպանողներ, այդ վերջիններն էլ նոյն բարձր կառավարչական

շրջաններին էին, և ինչ դոքա արել են յօգուտ հողային բարեկարգութեան, յօգուտ երկրիս բարձր շահերին, այդ բոլորի համար մենք պարտական ենք նոցա բարձր մարդկայնութեան, նոցա ուրոյն ըմբռնողութեան պետական շահերի, բայց ոչ մեր հասարակաց կարծիքի ոյժին: Այդ ոյժը չը կար:

Բայց բանը սորանումն է, որ հողային օրէնքները մեր երկրի վերաբերեալ, հիմնւած լինելով լոկ կառավարչական կարգադրութիւնների վերայ, չ'ունին այն անդրդւելիութեան յատկանիշները, որոնցով բնատուրում են Ռուսիայի և Արեւմտեան Եւրոպայի հողային օրէնքները: Այս վերջին երկիրներում հողային բեֆօրմները, կրելով պատմական բնաւորութիւն, կրում են նաև յարատւութեան կնիքը, և նոցա փոփոխելու համար կամ հարկաւոր է որ ժամանակը բոլոր ներկայ հանգամանքները փոփոխէ և կամ պէտք է բռնի կործանումն բոլոր ներկայ հասարակական պայմանների. իսկ դորա համար պէտք է, որ կառավարութիւնները վճռեն պատերազմ յայտնել բոլոր այժմ իշխող գաղափարների դէմ:

Այդ աստիճանի անդրդւելիութեան դրոշմը չեն կրում Անդրկովկասեան հողային օրէնքները, որոնք, կրկնում ենք, պատմական զօրեղ հոսանքների արդիւնք չեն ներկայացնում, և կրում են շատ թէ քիչ քաղաքական օրէնքների բնաւորութիւն: Տւած լինելով աւելի քաղաքական հաշիւներով, այդ օրէնքները մեծ արմատներ չ'ունին հողի մէջ և վերափոխելիութեան անհամեմատ աւելի մատչելի են, քան յիշած երկիրների հողային օրէնքները: Ահա ինչու մենք իրաւունք ունինք յայտնելու մի այսպիսի միտք. մեղանում կայ դեռ ևս հողային խնդիր, չը նայած որ արդէն երկուերեք բեֆօրմներ ենք անցկացրել, մինչդեռ Արեւմտեան Եւրոպայում, բացի Իրլանդիայից, և Ռուսիայում այդպիսի խնդիր այս րոպէին չը կայ և դեռ երկար ժամանակ չի լինելու, եթէ միայն հողային խնդրի գաղափարի հետ չը կապենք ամեն մի նոր խնդիր գիւղացիական կեանքից: Ռուսիայում, օրինակ, կայ մինչ օրս էլ օգիւղացիական խնդիր, բայց չը կայ «հողային, ագրարական խնդիր» խօսքիս նեղ նշանակութեամբ: Իսկ մեր խօսքը բուն հողային խնդրի մասին է:

Իսկ եթէ այդ այդպէս է, եթէ ճիշդ է որ հողային բեֆօրմների շրջանը մեղանում դեռ ևս վերջացրած չէ և որ կառավարչական շրջանները այս

րոպէին զբաղւած են գոյութիւն ունեցող օրէնքների շատ թէ քիչ հիմնաւոր փոփոխութիւնների ծրագրով, 40-ական, 50-ական, 60-ական և 70-ական թւականներից շատ է տարբեր արդեօք մեր ներկայ սերունդների ձեռնհասութիւնը՝ այժմ՝ քննող խնդիրների մէջ միջամտել և իւրովսանն կատարել իրանց պարտականութիւնը՝ հողային այժմ առկա խնդիրների լուծելուն օգնելու համար։ Այս րոպէին եթէ տէրութիւնը ուզենալու լինի դիմել տեղական հասարակաց կարծիքին, ասենք՝ գրականութեան, մամուլին, իմանալու համար նախկին օրէնքների թերութիւնները, արդեօք նա կը գտնի՞ որ և է պատասխան այդ հարցին։

Ամեն օրէնսդրութեան մէջ կայ մի ոգի, մի նպատակ, մի ուղղութիւն։ Կա՞յ արդեօք մեզանում մշակւած, լաւ մշակւած մի ուղղութիւն, որը իւր ներկայացուցիչները ունենայ հասարակութեան և մամուլի մէջ և որի հետ օրէնսդիրները պարտաւորութիւն զգան կամ բարոյապէս հարկադրւած լինեն «հաշիւ տեսնել» հողային օրէնքները վերաքննելիս, որպէս այդ անում է կառավարութիւնը ամեն անգամ, երբ նա մի խնդիր, նախ քան իւր ձեռք առնելը, մամուլի կողմից յարուցւած, քննւած և մշակւած է տեսնում։

Պատասխանը մեր ընթերցողները արդէն գուշակեցին։ Հողային խնդիրները մեզանում խօսակցութեան առարկայ չեն ոչ ընկերութիւնների մէջ և ոչ մամուլի մէջ։ Կատակները պէտք է թողած։ Այն, ինչ ժամանակ առ ժամանակ մեր հացոց թերթերի մէջ լոյս է տեսնում հողային խնդիր խորագրով, դժբախտապէս չեն շօշափում հողային խնդիրը. իսկ երբեմն անշնորհների ձեռքով մինչև անգամ այդ խորագրով յօդւածներում հերքւում է խնդրի գոյութիւնն անգամ։

Մի-մի անգամ, արդարեւ, փորձեր եղան խնդրին լուրջ ու պատշաճ ուղղութիւն տալու, բայց յաջողութիւն չ'ունեցան. ընդհանրութեան ուշադրութիւնը դոցանով չ'արթնացաւ, խնդիրը մոռացւեց, փորձերը մնացին առանձնացած։

Բայց միմիայն հացկական մամուլի ուշադրութեան առնելը մի խնդրի մէջ, որը հանրա-կովկասեան խնդիր է, անարդարացի է։ Այդպիսի ընդհանուր խնդիրներում, մանաւանդ ռուսաց մամուլը, կոչւած է նշանաւոր դեր կատարելու։ Հանգամանքները այնպէս են, որ ինչ

ուղղութիւն որ կարողանայ տալ հայկական մամուլը մեր խնդրին, ընդհանրութեան ուշադրութեանը պէտք է հասնէ նոյն ոռւսաց մամուլի միջոցով: Բայց ոռւսաց տեղական մամուլը այդ խնդրում կարող է գործել նաև անկախ հայկական մամուլից, որովհետև ոչ-հայկական գրողների համար խնդիրը նոյնչափ թանգ է և կամ պէտք է լինի, որքան և հայերի համար: Եւ մենք աւելին կ'ասենք. եթէ այդ խնդրով կան զբաղւած մարդիկ, եթէ կան բաւականաչափ հետաքրքրութիւն ունեցողներ այդպիսի առաջնակարգ խնդիրների համար, — դոքա մեր հայկական շարքերումը չեն: Յաւայի է, բայց իրողութիւն է այդ:

Հողային խնդիրները բազմաթիւ են: Դոցա ճանաչելու համար մենք պէտք է դիմենք անցեալին, որովհետև այժմ իշխող հողատիրութեան պայմանները այս դարում զանազան տարիներում մտքորած հողային բեֆօրմների արդիւնք են: Բայց ահա՛ մի դժւարութիւն: Հայկական-թուրքական նահանգների հողային պայմանները ամենուրեք միատեսակ չեն: Նոքա իրարից տարբեր պատմութիւններ ունին: Բայց մեր նպատակը չէ այստեղ ամեն մի հանգամանքի սկզբնապատճառները քննել. ինչ ծագումն էլ որ նոքա ունենան, բոլորը այժմ ենթարկւած են ոռւսաց օրէնսդրութեան, որը նրանց շատ թէ քիչ միատեսակ կերպարանք է տւել: Հէնց այդ օրէնսդրութեան պատմութեան մէջն է, որ մենք գտնում ենք հողային խնդրի մի քանի տարրերը և առկա մնացած կէտերը, թէպէտ և խնդիրներ կան, որոնք դուրս են ներկայ օրէնսդրութիւնից և որոնց համար ուրիշ տեսակ ուսումնասիրութիւնների պէտք է դիմել:

Հողային պայմանները, սեպհականութեան և նորանից օգտւելու իրաւունքները մեզանում տարբեր տեսակների են: Կան սեպհական և տէրունական կոչւած հողեր և կան կալւածատիրական կոչւած հողեր և, դոցա համեմատ, կան սեպհականատէր գիւղացիներ, տէրունական կոչւած գիւղացիներ և կալւածատիրական կոչւած գիւղացիներ. էլ չենք խօսում մի քանի այլ կատեգորիաների մասին, որոնք ընդհանուրից առանձին դիրք են բռնում:

Մեր դիտաւորութիւնը չէ մի հատիկ յօդաձուլ սպառել այն բոլոր խնդիրները, որոնք կապւած են այդքան տարբեր կատեգորիաների գիւղական հողատիրութեան պայմանների հետ: Դոցանից իւրաքանչիւրը պահանջում է խորագննին քննութիւն, բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն: Մեր ջանքը սա կը լինի՝ բացել հողային խնդրի ուսումնասիրութեան էրան, դարձնել այդ խնդիրը հայկական գրականութեան սեպհականութիւն, միջոց տալով, որ ընթերցող հասարակութիւնը մտերմանայ այն խնդիրների հետ, որոնք մեր ազգաբնակչութեան մեծագոյն և ամենահետաքրքրական մասի վիճակին է վերաբերում:

Անդրկովկասի նահանգները ամենից առաջ պէտք է, վարչական տեսակէտից, բաժանել երկուսի.—նահանգներ, ուր հողերը կառավարւում են քաղաքացիական օրէնքներով և նահանգներ, ուր հողերը դուրս են սովորական վարչութիւնների ձեռնհասութիւնից: Այս վերջիններին պատկանում են՝ Զաքաթալի, Դաղստանի, Կարսի ու Բաթումի շրջանները, որոնց նկատմամբ ընդհանուր հողային օրէնքները զօրութիւն չ'ունին և որոնք դուրս են պետական հողերի միևնույն տիրութեան ձեռնհասութիւնից: Այդ տեղերում տիրապետում են բացառիկ օրէնքներ: Իսկ ուր մտած է կանոնաւորութիւն հողերի նըկատմամբ և հողերը ենթարկւած են որոշ օրէնքների դրքա են՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Նրևանի, Գանձակի և Բաքուայ նահանգները:

Այդ նահանգներում գոյութիւն ունի երեք տեսակ հողատիրութիւն: Նրկրիս հողերի մի մեծ մասը պետութեան սեպհականութիւն է, մի նմանապէս խոշոր մասը՝ կալւածատէր դասակարգի սեպհականութիւն, իսկ համեմատապէս մի փոքրիկ մասը՝ գիւղացիների սեպհականութիւն է:

Համեմատ այդ երեք կարգի սեպհականութեան, գիւղացիները կենում են կամ պետական հողերի վերայ կամ կալւածատէրերի և կամ սեպհական հողերի վերայ:

Այն գիւղացիները, որոնք կենում են պետական հողերի և կալւածատէրերի հողերի վերայ, ձանաչւած են, որպէս պետական գիւղացիներ (государственные крестьяне): Բայց անխոր կերպով նոքա

այդ անունով չեն կոչուում սովորական լեզուով և նոյն իսկ գրականութեան ու պաշտօնական թղթերի մէջ: Պետական ընդունած է անուանել միմիայն այն գիւղացիներին, որոնք կենում են պետական սեպհականութիւն համարող հողերի վերայ: Գօսուող արտւեննի կամ ալլապէս՝ կազեօննի գիւղացիներ ասած ժամանակ, պէտք է այդ գիւղացիներին հասկանալ, թէպէտ և, կրկնում ենք, օրէնսդրութեան առջև թէ այդ և թէ միւս գիւղացիները հաւասարապէս պետական գիւղացիներ են ճանաչւած: Այդ միւս գիւղացիները, նոքա ուրեմն, որոնք բնակուում են ազնւական կալածատէրերի հողերի վերայ, սովորական լեզուով կոչուում են կալւածատիրական գիւղացիներ, վլադէլլչեսկիե կրեստիեանե (владѣльческіе крестьяне):

Որ այդ երկու կարգի գիւղացիները, որոնց սովորական լեզուն տարբեր անուններ է տալիս, հաւասարապէս պետական գիւղացիներ են,—այդ երբէք մոռանալու չէ: «Պետական գիւղացի» խօսքի հետ կապւած է գիւղացու որոշ դիրքի գաղափարը: Օրէնսդիրն է ուղեցել, որ կալւածատիրական գիւղացիներն ևս կուեն պետական գիւղացիներ, ուղելով դորանով ասել, թէ այդ գիւղացիները կալւածատէրերի ճորտերը չեն, այլ ազատ գիւղացիներ են, որ նոքա նոյն դիրքն են բռնում օրէնքի առջև, որպէս պետական հողերի վերայ բնակողները: Այժմ, երբ ճորտութիւնը վերացւած է Ռուսիայում և Կովկասի այն տեղերում, ուր նա գոյութիւն ունէր, այժմ, ասում ենք, երբ ազատ և ոչ-ազատ խօսքերը այն նշանակութիւնը չ'ունին, ինչ նոքա ունէին ճորտութեան ժամանակները,—«կալւածատիրական գիւղացիներ» խօսքն էլ կորցրել է իւր, այսպէս ասած, քաղաքական նշանակութիւնը: Բայց և այնպէս այդ բացատրութիւնը հարկաւոր էր, քանի որ հողային խնդիրը մեզանում դեռ ևս չը շօշափւած խնդիր է, քանի որ գիւղացիների մասին մեզանում դեռ ևս չ'ափազանց աղօտ գաղափար ունին ոչ միայն ընթերցող հասարակութիւնը առհասարակ, այլ նոյն իսկ գրողները: Ուրեմն, կալւածատիրական գիւղացիներ ասելով, պէտք է հասկանալ՝ գիւղացիներ, որոնք բնակութիւն են հաստատած ազնւական դասակարգի հողերի վերայ, բայց որ կալւածատէրերը իշխանութիւն չեն բանեցնում այդ գիւղացիների վերայ՝ ոչ դատաստանական և ոչ ոստիկանական և որ

այդ գիւղացիներն էլ պատկանում են պետական գիւղացիների կատեգորիային:

Նորանից արդէն պէտք է եզրակացնել, որ պետական գիւղացիներն անունը որոշում է ոչ թէ այն, թէ ո՞ւմ հողերի վերայ են բնակւում գիւղացիները, պետական թէ ազնւական կալաճատերերի, այլ այն, թէ ո՞ւմ իրաւասութեան ներքոյ են գտնւում գիւղացիները՝ տէրութեան անմիջական իրաւասութեան ներքոյ, թէ կալաճատերերի իշխանութեան ներքոյ:

Այդ եզրակացութիւնը մենք դուրս ենք բերում լօգիկաբար և մենք կարծում ենք, թէ չենք սխալւում: Եթէ այդ եզրակացութիւնը սխալ լինէր, այն ժամանակ անմիտ բան կը լինէր կալաճատերերի հողերի վերայ բնակւող գիւղացիներին անուանել՝ պետական գիւղացիներ: Բայց թէ նոքա այդպէս են կոչւում, այդ օրէնքը ինքըն է ասում:

Բայց այն ժամանակ ինչո՞ւ սեպհականատէր գիւղացիները չեն կոչւում պետական գիւղացիներ, չէ՞ որ հողի ում պատկանելը կարևոր պայման չէ պետական գիւղացի անունը կրելու համար:

Այդ, որքան մենք ենք հասկանում, նորանից է, որ պետական գիւղացի անունի մէջ կար և կայ մի տենդենցիա, որը տէրութիւնը ոչ մի կերպով չէր կարող տարածել նաև սեպհականատէր գիւղացիների վերայ:

Պետական գիւղացիներ կոչւում են կալաճատիրական գիւղացիները նորա համար, որ դոքա ազատ գիւղացիներ են. բայց ի՞նչ կասկած կարող է լինել, որ սեպհականատէր գիւղացիները ազատ են: Այնտեղ կարող էր կասկած լինել, վերջին դէպքում՝ կասկած ոչ կարող է և ոչ կարող էր լինել:

Յետոյ, որպէս մենք առիթ կ'ունենանք ցոյց տալու, տէրութիւնը ձգտել է թէ պետական հողերի և թէ կալաճատերերի հողերի գիւղացիների տուրքերը հաւասարացնել, որպէս զի դոքա հաւասար լինին նաև հարկերի վերաբերեալ, այսինքն՝ որ կալաճատիրական գիւղացու երկու հարկերը՝ տէրութեան և կալաճատիրոջ՝ հաւասար լինին պետական գիւղացու այն միակ հարկին, որ նա տալիս է տէրութեան: Բայց սեպհականատէր գիւղացիները չ'օգտուելով ոչ պետական և ոչ կալաճատերերի հողերից, բնական է, որ

աւելի քիչ հողահարկ և զորանով իսկ առհասարակ աւելի քիչ հարկ պէտք է վճարէին: Եւ իրօք, նոքա աւելի քիչ են վրձարում: Ուրեմն զորանով էլ դոքա տարբերում են առաջիններից:

Պետական գիւղացի խօսքը, ուրեմն, չը պէտք է հասկանալ բառացի կերպով. այդ խօսքի մէջ կայ տենդենցիա և, որպէս արդէն բաւականաչափ պարզեց, համակրելի տենդենցիա: Որպէս մենք ենք հասկանում, «պետական» խօսքի մէջ օրէնսդիրը կամեցել է ամփոփել ազատութեան և հաւասարութեան գաղափարները միայնպիսի ժամանակ, երբ կալաճատէրերի հողերի վերայ բնակող գիւղացիները, նման Ռուսիայում և Վրաստանում մի ժամանակ տիրապետող վիճակին, ճորտ կամ առհասարակ ոչ-ազատ գիւղացիներ կարող էին ճանաչուել: Այդ վտանգը սպառնում էր երկու կողմերին էլ՝ թէ օրէնսդրութեան կողմից և թէ տեղական կալաճատէրերի կողմից: Վերջիններս շահ ունէին, որ գիւղացիները կատարեալ կախման մէջ լինէին իրանց, կալաճատէրերի, իշխանութիւնից: Այդ ձգտումը, որ ինքն ըստ ինքեան բնական էր կալաճատէրերի կողմից, սնունդ էր առնում Ռուսիայում մինչ 60-ական թւականները դեռ ևս զօրեղապէս տիրապետող տրամադրութիւնից՝ ամեն գիւղացու ճորտ և առհասարակ ոչ-ազատ համարել և ամեն կալաճատիրոջ համարել իշխանաւոր՝ գիւղացիների վերայ ոստիկանական և դատաստանական իշխանութիւն ունեցող: Մեր երկրում տեղական գիւղացիների շահերին այդ բացարձակապէս հակառակ ուղղութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն էր թէ անձնական մեծ հեղինակութիւն և թէ պաշտօնական իշխանութիւն վայելող նախկին փոխարքայ (1846—1856 թ.) իշխան Սիմէօն Վօրօնցօւը: Վերջինս նամանաւանդ զօրեղ կերպով առաջ էր տանում իւր հայեացքները, որ կայսր Նիկողայոսի անձնական հակումներին այդ քաղաքականութիւնը համապատասխանում էր: Այդ ուղղութեան ներկայացուցիչների համար, մեր երկրի հողային պայմանները կանոնաւորելու խնդիրը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ ազնւական կալաճատէրերի դրութիւնը բարւոքելու և եղածից աւելի բարձրացնելու խնդիր: Բարեբաղդաբար օրէնսդրական շրջաններում կային նաև հակառակ ուղղութեան ներկայացուցիչներ, մարզիկ, օրոնք հողի խնդրում ամենից առաջ գիւղացուն էին տեսնում: Եւ այդ ուղղութիւնը, առաջին հակառակ, արաւ իւր ներգործու-

Թիւնը դեռ ևս նախկին օրէնսդրութեան վերայ, որպէս զի յետոյ դառնայ գերակշիռ ուղղութիւն Մեծ Իշխան Միխայէլ Նիկօլայեւիչի փոխարքայութեան օրերով և մանաւանդ այժմ, երբ այդ խնդիրներում պետական կառավարութիւնները, կալաճատիրական գիւղացիների նկատմամբ, անհամեմատ աւելի ժողովրդական ուղղութեան հետեւող են, քան երբ և իցէ առաջ:

Այս անգամ, որպէս սկիզբ, շատանանք այսքանով: Մենք կը շարունակենք այս ուսումնասիրութիւնը, աշխատելով դորանից դուրս բերել հողային խնդրի տարրերը:

ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ